

Családnév vagy névszerkezet?

Szemponatok az Anjou-kori személynevek vizsgálatához

1. A történeti családnevek vizsgálatában az első, megkerülhetetlen lépés annak tisztázása, hogy már valóban családnévvvel, vagy még az egyelemű névhez kapcsolódó megkülönböztető névelemmel, esetleg csupán körülírással van dolgunk. A családnevek kialakulásában átmeneti időszaknak számító XIV. században az első két eshetőség közötti döntés általában csak akkor lehetséges, ha egy személyre több adat áll rendelkezésünkre (de leggyakrabban még akkor sem). A névség kritériumát, a név megszilárdulását, állandósulását ugyanis csak több forrás ismeretében tudjuk igazolni. Ha azonban az egyelőre egyeleműként kezelt név mellett öröklődő jellemzőre (pl. foglalkozásra, birtokra) utaló elem áll, egyéb, nyelven kívüli eszközökre (pl. család történetre) van szükségünk a válaszhoz: ilyen esetekben ezt az elemet csak akkor nyilváníthatjuk családnévvé, ha a jellemző tulajdonság megszűnt (pl. más foglalkozásra való áttérés, a birtok eladása, elvesztése) után is a név mellett marad. Ilyen lehetőségeink azonban nem mindig adódnak, különösen a nemtelenek esetében nem. Mit lehet tenni olyankor, amikor egy személyről mindössze egyetlen adat áll a rendelkezésünkre? A családnév és a megkülönböztető névelem közötti döntésre ilyenkor igen kis esélyünk van, a megkülönböztető névelem és a körülírás elkülönítésére azonban, mint a továbbiakban látni fogjuk, ilyenkor is lehet a kezünkben megfelelő eszköz. (A megkülönböztető névelem és a körülírás közötti döntő különbség véleményem szerint abban rejlik, hogy az utóbbi teljesen alkalmilag, gyakran a szövegösszefüggés megteremtése érdekében vagy tájékoztató-magyarító céllal kapcsolódik a névhez, vagyis nem része a névnek. Az előbbi funkciója ezzel szemben a megkülönböztetés, s a név részének tekintendő, mivel felismerhető, egy-egy személy többszöri említésekor kevés variációval ismétlődő típusai vannak,

vagyis a körülírásnál kevésbé alkalmi. Ezenkívül pontosan meghatározott – jelzői vagy határozói – viszonyban áll a névvel, míg a körülírás grammatikai viszonyai esetenként változnak.)

A XIV. század első felének okleveleiben látszólag már viszonylag ritkán fordul elő megkülönböztető névelem nélküli egyelemű név: a legtöbb név mellett ott áll viselőjének lakhelye/birtoka, hivatala/méltósága, társadalmi helyzete, apja vagy egyéb rokona, nemzetsége stb. Ezek egy része azonban csupán körülírás, vagyis nem sorolható be a megkülönböztető névelemek egyik ismert csoportjába sem. A következőkben az „Anjoukori okmánytár” (AnjOkm.) első négy kötete és a Hédervári (HOKl.), valamint a Károlyi család oklevéltárának (KárOkl.) erre az időszakra eső kötete alapján olyan eseteket fogok bemutatni, amelyekben pusztán nyelvi eszközökkel többé-kevésbé el tudjuk határolni a megkülönböztető névelemeket a körülírásoktól, időnként pedig még a családneveket is a megkülönböztető névelemektől.

Az oklevelekben jogi és gazdasági okokból (pl. adózás, öröklés) az egyes személyek lehető legpontosabb meghatározására, azonosítására törekedtek. Forrásainkban ezért nem az alaptípusok (apanév, helynév, megkülönböztető név [*filius* és *de* nélküli, *dictus*-szal vagy anélkül kapcsolódó, megkülönböztető funkciójú névelem, l. FEHÉRTÓI 1969: 5; nem keverendő össze a *megkülönböztető névelem*-mel], nemzetségnév) voltak a legjellemzőbbek, hanem ezek kombinációi. Ez azonban újabb problémát vet fel: egy bonyolultabb, valamely rokon nevét is tartalmazó szerkezet esetében már az is kérdéses lehet, hogy melyik megkülönböztető névelem kinek a nevéhez tartozik. A sorrend, a ragozás és az elemek mennyiségének figyelembevétele (többnyire) ennek tisztázását is lehetővé teszi.

2. Az általam eddig összegyűjtött kb. 15000 név alapján a prototipikusnak tekinthető sorrend a következő: [[[X *dictus* A] *filius* Y] *de* B] *de genere* C. (Vizsgálatom ugyan nem kognitív keretben készült, ennek az irányzatnak a szemléletmódja azonban tapasztalataim szerint megtermékenyítő hatással lehet a névtörténeti kutatásokra, ezért egyes fogalmait és elméleteit gyakran felhasználtam az elemzés során. A kognitív nyelvészetre l. pl. LANGACKER 1987., 1991.; a prototípus-elméletre KIEFER 2000: 92–120, TOLCSVAI 2005.)

A prototipikus sorrend mögött nyilvánvalóan a világról alkotott tudásunk áll, amely szerint egy dolognak, személynek vannak immanens tulajdonságai (pl. méret, szín, életkor stb.), emellett ez a dolog különböző viszonyokban állhat más dolgokkal. Az immanens tulajdonságokat nyilvánvalóan a dologhoz szorosabban hozzátartozóknak, a dologra jellemzőbbeknek érezzük, mint a dolog más dolgokkal való viszonyait (hiszen pl. SÁRGASÁG önmagában nem létezik, csak egy szubsztanciához kapcsolódóan; az azonban nem szükségszerű, hogy egy dolognak pl. tulajdonosa legyen). Grammatikailag ez abban tükröződik, hogy minél szorosabban a dologhoz tartozónak érzünk egy tulajdonságot, az azt kifejező jelző annál közelebb áll a dolgot jelölő főnévhez. A minőségjelző (*dictus* A) tehát közelebb áll a jelzett szóhoz, mint a birtokos jelző (*filius* Y), l. pl. *Péter kis könyve*. A latin szerkezetben a helyet, földbirtokot és a nemzetséget határozóval fejezik ki. A határozók lazább viszonyokat, elvontabb körülményeket fejeznek ki, mint a jelzők, ezért ezek még kijjebb kerül-

nek a szerkezetben. Mivel pedig a helyhatározó (*de* + helynév) konkrétabb viszonyt jelöl, közelebb áll X-hez, mint az elvontabb, partitivusi viszonyt jelölő *de genere*.

Természetesen a prototipikus szerkezetnek nem minden eleme fordul elő minden alkalommal. A leggyakoribb a *filius* + *de* kombináció; ezenkívül számtalanszor találkozunk elemisméltéssel is, pl. 1335: *magister Petrus filius Michaelis filij Zalouch de Bathyan* (KárOkI. 116). A következőkben azt láthatjuk, hogyan segítheti az elemzést egy szerkezet tipikus vagy kevésbé tipikus volta.

A) A *dictus*-szal kapcsolatos kérdések. – A következő, 1332-es adatból – *pro Stephano filio Nicolai dicti Kopas* (AnjOkm. 2: 618) – a sorrendről mondottak alapján világosan ki tudjuk következtetni, melyik megkülönböztető névelem kinek a nevéhez kapcsolódik. A szerkezet a fenti, prototipikus képlethez képest kevésbé tipikus, mivel a *filius* megelőzi benne a *dictus*-t. Ebből kétféle következtetés adódhat: az egyik szerint az oklevél írója eltért a szokásos formulától, a másik pedig, hogy a szerkezet mégis tipikus, csak éppen a *dictus* nem a *Stephanus*-hoz, hanem a hozzá közelebb álló *Nicolaus*-hoz tartozik. A két lehetőség közötti választáshoz a ragozást is segítségül kell hívnunk: a *dictus* ugyanúgy genitívusban áll, mint a *Nicolaus*; e szerint tehát a *dictus*-os név az apához tartozik, vagyis a ragozás vizsgálata a tipikusság irányába dönti el a szerkezettel kapcsolatban felvetődő problémát. Előfordul azonban, hogy a fenti két lehetőség (tipikus vagy nem tipikus) közül a ragozás alapján az utóbbira kell következtetnünk: *Petro filio Syke dicto Orrus de Suprunya* (1323., AnjOkm. 2: 112). Ebben a szerkezetben az előzőhöz hasonlóan felcserélődött a *filius* és a *dictus* sorrendje, vagyis a *dictus*-nak tipikus szerkezet esetén genitívusban kellene állnia. Ehelyett azonban ugyanúgy datívusban van, mint a *Petrus*. Felmerül tehát a kérdés, hogy a két kritérium (sorrend és ragozás) közül melyik az erősebb: ha az első, akkor az oklevél írója eltévesztette az esetet; ha viszont a második, akkor eltért a névszerkezetek tipikus sorrendjétől. Azokban az esetekben, amikor a megkülönböztető névelemek sorrendje eltér a tipikustól, nem szerencsés pusztán nyelvi kritériumok alapján döntenünk. Sokszor azonban nem áll rendelkezésünkre elég forrás; ilyenkor maradnak a nyelvi eszközök. Visszatérve tehát a kiinduló kérdéshez, hogy a sorrend vagy a ragozás az erősebb kritérium, az utóbbi mellett kell döntenünk. Azt ugyanis szigorú, a latin tanulásokkor mindenkivel elsajátított nyelvtani szabályok kötik; a prototipikus sorrend ezzel szemben a példák sokasága alapján felállított, szabályokba sosem foglalt, csupán a személyek meghatározásának korabeli szokásait tükröző képlet, amelytől az oklevél írói, mint a későbbiekben is látni fogjuk, időnként eltértek a kevésbé tipikus szerkezetek irányába.

Szintén nem elégségesek a nyelvi eszközök a következő szerkezet feloldásához: *Beke filius Petri de Bayur dictus de Zakalya [...] castellanus in Zakalya* (1341., AnjOkm. 4: 66). A *dictus*-os nevek többnyire viselőjük valamely külső vagy belső tulajdonságát jelölik, e névből is kitűnik azonban, hogy időnként előfordulnak *dictus* + *de* + helynév típusú szerkezetek is. Míg a tipikus *de*-s szerkezetek jelentős része feltehetőleg csak az oklevél latinsága által megkövetelt mesterséges alkotás, addig ezek mögött már nagyobb valószínűséggel sejthetünk az élőbeszédben is használt magyaros formát, lévén jelentésük (a fenti képlet változóival): 'a B-inek mondott X'. Mielőtt még részletesen megvizsgálánk a példát, azt is meg kell je-

gyeznünk, hogy bár a prototipikus sorrend szerint a *dictus* megelőzi a megkülönböztető nevet, szórványosan felbukkannak fordított sorrendű szerkezetek is, pl. 1335: *Andreas Nacyr dictus suus famulus de Byr* (AnjOkm. 3: 215). Mindezek alapján az 1341-es példa kétféleképpen is értelmezhető: (1) [*Beke filius [Petri de Bayur]*] *dictus de Zakalya*; (2) [[*Beke filius Petri*] *de Bayur dictus*] *de Zakalya*. Az (1)-ben a *de Bayur* az apa, a (2)-ben ezzel szemben a fiú nevéhez kapcsolódó megkülönböztető névelem. A *Beke filius [[Petri de Bayur] dictus de Zakalya]* a ragozás fentebb megállapított elsőbbsége miatt csak az oklevélíró tévedése esetén jöhetne szóba, hiszen ebben az értelemben a *dictus*-nak genitivusba kellett volna kerülnie. Az (1) és (2) közötti eltérés a szerkezet magyarázatában is különbségeket okoz: az (1)-ben az apát még a *Bayur* ('Bajor') nevezetű birtok alapján jelölték meg, fia azonban már arról a várról nevezeti magát, amelynek várnagyaként szolgál ('Bajori Péter fia Beke, akit Szakalyainak mondanak'); a (2)-t viszont úgy értelmezhetjük, hogy 'Péter fia, a Bajorinak mondott Beke, Szakalyáról', vagyis a *Zakalya* ebben az esetben nem tartozik a névhez, csak a várnagy hivatali helyének megnevezéseként szolgál. (Ekkor viszont az utána következő *castellanus in Zakalya* nyilvánvaló tautológia, ezért az első megoldás logikusabbnak tűnik.) Első pillantásra ez jelentéktelen különbség. Ha azonban egy makrovizsgálatban azt akarjuk megállapítani, hogy milyen elemkombinációk voltak a leggyakoribbak korszakunkban, példánk az értelmezéstől függően kerülne az egyik vagy a másik csoportba. Egy ilyen adat ugyan nem okoz szignifikáns eltérést, ha azonban több hasonló esettel találkozunk, felértékelődik a döntés szerepe. Emellett a családnevek kialakulása szempontjából sem lényegtelen a probléma. Az (1)-ben annak a már említett eljárásnak lehetünk tanúi, amikor a névviselő az apja nevében megkülönböztető névelemként szolgáló birtoknevet a saját nevében egy jelentősebb településnévre cseréli: ekkor még nem beszélhetünk családnévről, hiszen a megkülönböztető elem nem öröklődik. A (2)-ben viszont a *de Bayur dictus* már inkább utalhat családnévre, ezt azonban csak további, a névelem öröklődését bizonyító adatokkal tudnánk igazolni.

Előfordul olyan eset is, amikor a név és a *dictus*-szal kapcsolt elem közé beékelődik valami, többnyire egy vagy több, méltóságra, társadalmi helyzetre vagy foglalkozásra utaló főnév, pl. *domorum [...] Petri carnificis dicti Wkur* (1330., AnjOkm. 2: 477). Ez minden további adat vagy családtörténet nélkül is világossá teszi, hogy az *Wkur* még csupán megkülönböztető névelem, melyet a pontosabb azonosítás kedvéért jegyeztek fel, nem pedig családnév, hiszen a kételemű nevek elemei nem válhatnak el egymástól (legfeljebb akkor, ha egy harmadik, ragadványnévi elem ékelődik közéjük; ez azonban a XIV. századnál későbbi jelenség).

A körülírás vagy megkülönböztető névelem kérdésére szolgáltatót érdekes példát a következő adat: *Andreas brevis ac Capo sponsus relicte Donc* (1331., AnjOkm. 2: 568). Különlegessége nem abban rejlik, hogy a *brevis ac Capo* elemek *dictus* nélkül kapcsolódnak az egyházi névhez; ez nem ritka ebben a korszakban, habár kevésbé tipikus, mint a *dictus*-os változat. Éppen ezért feltételezhetnénk, hogy e típus a megkülönböztető név fejlettebb, a családnévhez közelebb álló változatát képviseli, hiszen már nem szerepel benne a névvé válást gátló latin elem. Az itt bemutatott adat azonban ellentmond ennek a feltevésnek: az, hogy két, azonos funkciójú és típusú elem is szerepel benne, ráadásul latin 'és'-sel összekapcsolva, arra utal, hogy ezek

az elemek közelebb állnak a körülíráshoz, mint a családnévhez. Ezt támasztja alá az is, hogy bizonyos jelentéskörökbe tartozó, *dictus* nélkül kapcsolódó elemek (pl. foglalkozásnév, népnév) esetében egyéb adatok hiányában szinte lehetetlen eldönteni, hogy megkülönböztető névelemmel vagy körülírással van-e dolgunk, vagyis az adott elemet a név részének tekinthetjük-e vagy sem; pl. 1337: *Gregorius Bissenus de Zederegh filius Jacobi filii Marcelli* (AnjOkm. 3: 396), 1341: *Johannes filius Kunch bissenus de Rekeztheu* (AnjOkm. 4: 82). Itt ismét csak a sorrend vizsgálata lehet a segítségünkre: a prototípus alapján feltételezhetjük (de biztosan az adott személyre vonatkozó egyéb adatok hiányában természetesen nem állíthatjuk), hogy az 1337-es oklevélben a *Bissenus* a név része, míg az 1341-esben, mivel nem előzi meg a *filius*-t, csak körülírás, azaz nem tartozik a névhez. (További elbizonytalanító tényező viszont, hogy az 1337-es adatban a *filius* és a *de* sorrendje nem tipikus. Könnyen lehet, hogy a *de* a *bissenus*-hoz, nem pedig a *Gregorius*-hoz tartozik; akkor viszont itt is körülírással van dolgunk.)

Két példa természetesen nem példa, arra mégis elegendő, hogy óvatosabb fogalmazásra intsen bennünket: a *dictus* nélküli megkülönböztető nevek – annak ellenére, hogy formailag közelebb állnak a mai magyar kételemű nevek szerkezetéhez – nem feltétlenül képviselnek magasabb fejlettségi szintet. Inkább tekinthetjük őket a latin szerkezetekkel egy időben élő magyarosabb (de szintén csak írásban megjelenő) variációknak. Ez a latin/magyar váltakozás egyébként magukra a megkülönböztető nevekre is jellemző: *magister Johannes polonus* (1324., AnjOkm. 2: 143), *Johannes dictus Lengen filius magistri Stephani filii Michaelis filii Wbul* (1324., AnjOkm. 2: 171). (Az adatpár első tagjában mellesleg szintén felmerül a névelem vagy körülírás kérdése, s itt még a sorrend sem nyújthat kapaszkodót. Az efféle helyzetekben támaszkodhatunk az adott személyre vonatkozó egyéb forrásokra, az esetek többségében azonban csak egyetlen adat áll a rendelkezésünkre; ilyenkor a kérdés megválaszolatlan marad.)

B) A *filius*-szal kapcsolatos kérdések. – A *filius*-os típus arról a latin elemről kapta a nevét, amely a leggyakoribb az ilyen szerkezetekben. A *filius* helyett (jóval ritkábban) állhat a szerkezetben bármilyen rokonnév, pl. *frater*, *nepos* stb. is. Egy-egy család tagjainak részletes megnevezésekor elkerülhetetlen, hogy feljegyezzék a személyek közötti rokoni kapcsolatokat (egyrészt az azonosítás megkönnyítése, másrészt az örökléshez, birtokhoz való jog bizonyítása érdekében). Ez az eljárás viszont megnehezíti a *filius*-os megkülönböztető névelem és a pusztá körülírás elkülönítését; pl. *comes Blasius niger de Horuati [...] pro Jacou Laurencio et Anda filiis Detrici fratribus suis* (1326., AnjOkm. 2: 242). Amikor több személyre is vonatkozik a *filius*, mint ahogy itt láthatjuk, már eleve gyanús, hogy körülírásról van szó, mivel a tulajdonnevet éppen az különbözteti meg a köznévtől, hogy egyetlen entitást jelöl meg. (A nyelvi gazdaságosság követelménye azonban erősebbnek bizonyult a névszerűség e feltételénél, ezért az azonos családnévű rokonok felsorolásakor ma is így járunk el, pl. *Szabó János, József és András*.) A körülírásra vonatkozó feltevésünket tovább erősíti a *Detricus* jelzőjeként álló *fratribus suis* viszonyító szerepe. Emiatt a szöveget nem lehet 'Detrefi Jákó, Lőrinc és Anda nevében/helyett' fordítással visszaadni, hanem körülírásként kell értelmezni: 'Detre fiainak, az ő [Balázs] testvéreinek, Jákónak, Lőrincnek és Andának a nevében/helyett'.

Szintén az elemek mennyisége alapján nyilváníthatjuk körülírásnak a következő szöveget: *ab Andrea et Petro filiis seu orphanis [...] Stephani* (1327., AnjOkm. 2: 330). A személynévszerűség egyik tipikalitási feltétele a magyarban a rövid, tömör forma (természetesen vannak hosszú, bonyolultabb szerkezetű nevek, különösen a házassági nevek között, ezeket azonban éppen kevésbé tipikus voltuk miatt furcsának érezzük). Már fentebb is láthattuk, hogy ebben az időszakban az elemek változatos kombinációival jelölték meg az egyes személyeket az oklevelekben, ma mégsem viselhet egy személy három-négy családnevet. A XIV. századi megjelölések, a hivatalos írásbeliség mesterséges termékei ugyanis éppen hosszúságuknál és bonyolult szerkezetükénél fogva nem voltak alkalmasak a szóbeli használatra, így nem is válhattak névvé. A bonyolultság egyik okozója éppen a latin kiegészítő elemek használata: a későbbi adatok alapján nyomon követhetjük, hogyan tűntek el ezek fokozatosan a nevekől. Minél több ilyen elem van tehát egy szerkezetben, annál gyengébb annak névjellege. Ráadásul példánkban a *filiis* és az *orphanis* közötti mellérendelő viszony még nyilvánvalóbbá teszi, hogy itt nem megkülönböztető névelemmel (pláne nem családnévvvel), hanem magyarázó szándékú körülírással van dolgunk.

Ugyanezt figyelhetjük meg akkor is, ha az apa neve elé valamilyen közszó vagy (ritkábban) egy több szóból álló szerkezet ékelődik be. Ez kétféle lehet: 1. vagy méltóságra, társadalmi helyzetre utaló főnév, illetve ilyen főnévi fejjel rendelkező szerkezet (*dominus, magister, comes* stb.), amely vonatkozhat a fiúra is és az apára is, pl. 1323: *magnificus vir Deseu, iudex curie domine regine, [...] filius Dyonisii de genere Heydruh* (HOKl. 18); 1330: *Zunkur Nicolao et Petro filiis comitis Hectoris de Dalka* (AnjOkm. 2: 496–7), vagy 2. az apára vonatkozó anaforikus szerepű névmás, illetve igenév (*ipse, idem, predictus* stb.), pl. 1342: *Stephanus et Dominicus filii Nicolai filii eiusdem Pous de Kellemes* (AnjOkm. 4: 193), 1329: *Laurentii fratris predicti Johannis filii Valentini* (AnjOkm. 2: 402). A magyarázó funkció mindben érződik (a második csoportba tartozóknál erőteljesebben), ezért ezeket is sokkal inkább körülírásként, semmint megkülönböztető névelemként kell kezelnünk.

Korábban már láthattuk, hogy az elemeket nemcsak kombinálták, hanem gyakran ismételték is. Ez érthető módon leginkább a *filius*-t érintette, hiszen így lehetett több generációra visszamenőleg azonosítani egy személyt: *Gregorius filius Johannis filii Alexandri de Bolchard* (1327., AnjOkm. 2: 341). Az előzőekben elmondottak ezekre az esetekre is érvényesek: egy *filius* + apanév még lehet megkülönböztető névelem (de mint tapasztaltuk, nem feltétlenül az), két vagy több *filius* viszont már egyértelműen körülírás.

C) A *de*-vel kapcsolatos kérdések. – A prototipikus sorrendben a *de* a *filius*-on kívül helyezkedik el. Ez maga után vonja azt a problémát, hogy egy *filius*-t és *de*-t egyaránt tartalmazó szerkezet esetében családtörténeti adatok nélkül lehetetlen megmondani, (1) az apának vagy (2) a fiának a nevéhez kapcsolódik-e szorosabban a helynév: (1) *Abraham filius [Leuka de Holm]* vagy (2) *[Abraham filius Leuka] de Holm* (1323., KárOkl. 53). A különbségnek ismét a családnév kérdésében van jelentősége. Ha ugyanis az (1)-et fogadjuk el, és rendelkezünk egy **Abraham de Holm* adattal is, akkor a megkülönböztető névelem bizonyítottan öröklődött (habár ahhoz, hogy családnévvé nyilvánítsuk a *de Holm*-ot, azt is igazol-

nunk kellene, hogy Ábrahám már nem volt tulajdonosa a birtoknak). Ha viszont a (2)-t választjuk, akkor (hacsak nincs egy **Leuka de Holm* a kezünkben) nem lehetünk biztosak a megkülönböztető névelem örökletességében: az is elképzelhető, hogy a birtokot csak Ábrahám szerezte, az apját tehát még nem is nevezhették meg róla.

Könnyebb dolgunk van a kevésbé tipikus sorrenddel: *Briccius de Halap filius Stephani* (1322., AnjOkm. 2: 23). Mivel itt a *de* a *filius*-on belül helyezkedik el, nem kétséges, hogy Bereckre vonatkozik. A sorrendcsere oka lehet az, hogy a birtokot a fiú szerezte (ennek kiderítéséhez ismét egyéb forrásokra van szükségünk), de az is elképzelhető, hogy a név és a *de* + helynév között olyan szoros kapcsolat van, amelyet a *filius* nem tudott megbontani: ekkor már nyugodtan beszélhetünk családnévről. Ennek a feltevésnek a bizonyítására azonban a név többszöri, mindig azonos (*Briccius de Halap*) szerkezetű előfordulására lenne szükségünk.

Az előző pontban már volt szó a latin nyelvű magyarázó-visszaulató elemek szerepéről. Ugyanez a jelenség a *de* kapcsán is megfigyelhető. A főnevek megelőzik a *de*-t, a névmások és az igenevek pedig vagy beékelődnek a *de* és a helynév közé, vagy átveszik a helynév szerepét. A következő adat mindháromra szolgáltat példát (a könnyebb tárgyalás érdekében számozott részekre bontottam az oklevélben folyamatos szöveget): (1) *Nicolaus dictus Molnar hospes de Mohten et* (2) *Stephanus crispus filius Iwan de eadem [...]* (3) *pro morte uxoris Michaelis filij Johannis filij Bok de predicta Piscarcas sororis ipsorum* (1330., KárOkl. 72–3). Az (1)-ben a helynév nem a *Nicolaus*-hoz, hanem a *hospes*-hez kapcsolódik, tehát nem tekinthető megkülönböztető névelemnek. A (2)-ben még nyilvánvalóbb, hogy a helynév nem tartozik a személy nevéhez, hiszen nincs is jelen: az *idem* megfelelő alakja utal vissza a szövegben korábban szereplő *Mohten*-re (a kihagyásjel más, a név szempontjából lényegtelen elemekre utal). A (3)-ban a *de* és a helynév között álló igenév a *Mohten*-t megelőzően említett helynévre utal. Itt tehát az anaforikus szerep mellett a beékelődés és a kihagyás is árulkodik ezen elemek körülírás voltáról. Hasonló a szerepe a *de* előtt álló *quondam*-nak is: általában azt jelöli, hogy a jelzett személy az oklevél létrejöttékor már nem élt, pl. *domina Elisabeth relicta Gothardi quondam de Serech* (1325., AnjOkm. 2: 211). Megkülönböztető névelem vagy családnév esetében természetesen nem kerülhetne a két elem közé olyan kifejezés, amely egy korábban meglévő tulajdonság megszűnésére utal; sem a *dictus* mellett, sem a *filius* előtt nem fordulhat elő ez az elem. (Bár ez mélyebb filozófiai és teológiai kérdések felé vezetne, megállapíthatjuk, hogy – legalábbis a magyar nyelvben tükröződő világlátás szerint – X nem szűnik meg Y fiának lenni a halála után, s a külső és belső tulajdonságait sem választjuk le róla gondolatban: ha például sánta volt, a halála után is sántaként él az emlékezetünkben. Megjegyzendő viszont, hogy *filius* után megjelenhet a *quondam*; ilyenkor ugyanis nem a fiú, hanem az apa nevéhez kapcsolódik: arra utal, hogy az apa már nem él, pl. *magister Beke filius quondam Comitis Laurencij de Bana* – 1318., AnjOkm. 1: 480.) Egyértelmű tehát, hogy a *quondam* + *de* típusú szerkezeteket körülírásnak kell tekintenünk. Még nyilvánvalóbb ez akkor, ha a *quondam* – mint a szöveggörnyezetből kiderül – nem a szóban forgó személy halálára, hanem lakóhelyének megváltozására utal: *Budur condam de Pamaz nunc [...]* *hospes de eadem Veteri Buda* (1335., AnjOkm. 3: 232).

A *filius* kapcsán már volt szó a családtagok felsorolása okozta nehézségekről. A *de* esetében egy ilyen felsorolás ellenkezőleg működik: némileg megkönnyíti annak eldöntését, hogy családnévről, megkülönböztető névelemről vagy körülírásról van szó. A következő adatból például – *magister Benedictus filius Budo vna cum filijs suis [...] Johanne et petro de Gest* (1313., AnjOkm. 1: 326) – egyértelműen kiderül, hogy a *de Gest* nem lehet családnév, hiszen több elem is beékelődött elé. Annak megválaszolása, hogy a másik két lehetőség közül melyikről van szó, már nehezebb, hiszen a megkülönböztető névelemnek nincsenek efféle kötöttségei. A *dictus* esetében ilyenkor a ragozás (a *dictus* egyes vagy többes számú használata) sokszor megkönnyíti a választást, a *de* kapcsán viszont nincs ilyen fogódzónk. A gazdaságosság érdekében az oklevelekben több, egymás után feljegyzett személy azonos megkülönböztető névelemét csak egyszer, a névsor végén adják meg, az elemek száma tehát szintén nem jelent segítséget a döntésben. Legfeljebb arra támaszkodhatunk, hogy a példában egy magyarázó elem is szerepel (*vna cum filijs suis*), ezért inkább körülírásnak tekinthetjük. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy egy másik alkalommal ugyanezen személyek *de Gest* megkülönböztető névelemmel forduljanak elő.

D) A *de generé*-vel kapcsolatos kérdések. – A *de genere* a négy közül a legerőteljesebben körülírás jellegű, a legkevésbé tipikusan névszerű elem. Már ERDÉLYI LÁSZLÓ is hosszúnak, nehézkesnek és túlzottan tág jelentésűnek tartotta, s úgy gondolta, a *de* + helyneves szerkezet éppen ennek a felváltására született meg (1932: 3–6). A nemzetségnév divatja szerinte 1210–1250 közé tehető (1932: 6), utána fokozatosan csökkent a forrásokban feltüntetett nemzetségnevek száma, így a XIV. század elejére már viszonylag ritkán fordultak elő. Ekkorra ugyanis a nemzetségek már erősen felbomlóban voltak; az Anjoukkal új bárói réteg emelkedett fel, nemesítéssel új családok kerültek be a nemesség közé, s a várjobbágság egy része is elérte nemesítését. A nemzetségek felbomlását az Anjouk politikája is gyorsította: Károly Róbert még csak kivételesen adományozott egyeseknek birtokot azzal a feltétellel, hogy nem kell rajta megosztozniuk rokonaikkal, Nagy Lajos adományreformja szerint azonban már a megadományozott dönthette el, hogy nemzetségéből kivel osztja meg birtokát (ENGEL 2003: 317). Ezek a nyelvi és nyelven kívüli tényezők együttesen azt eredményezték, hogy a nemzetségnév meglehetősen ritkán vált családnévvé.

Különösen feltűnő a *de genere* névszerűtlensége a következő példában: *Johanne filio Jacobi, Jacobo filio Gregorii et Petro filio Stephani de genere Nolcha [...] de Zaz [...], Nicolao filio Johannis, Fintha filio Dominici et Endre filio Johannis de genere Waras, item Paulo filio Pongraczy, Petro filio Dominici et Paulo filio Michaelis de genere Pudwr de eadem Zaz* (1325., AnjOkm. 2: 223). Mint korábban a *filius* kapcsán láthattuk, ha egy elem több névre vonatkozik, közelebb áll a körülíráshoz, mint a névhez.

Azt is tapasztaltuk már az előzőekben, hogy az elemisméltlés szintén körülírásra utal. A következő példában azonban érdekes, felemás helyzet áll elő: *nobilis domina, Barbara nomine, filia Nicolai fratris Batyz de genere Negol, relicta Thome filij Pauli de genere Geur* (1308., AnjOkm. 1: 142). A nők megnevezése, különösen, ha nemesek voltak, általában bonyolultabb körülírásokkal történt, mint a férfiaké, itt azonban még a szokásosnál is körmönfontabb megjelöléssel találkozunk. Ez

nyilván annak köszönhető, hogy vagyon- és birtokjogilag a férjnek és az apának egyformán nagy jelentősége volt: a férjnek a hitbér és a jegyajándék, az apának pedig a leánynegyed miatt. A szövegben egyrészt elemismétlésnek lehetünk tanúi, hiszen mindkét nemzetségnév hozzátartozik a nő önmeghatározásához, másrészt viszont az első *de genere* az apa, a második pedig az elhunyt férj nemzetségére utal; ennyiben tehát nem tekinthetők ismétlésnek. A *Barbara* szempontjából így ezek egyértelműen körülírásnak minősítendőek, a *Nicolaus*-hoz és a *Thomas*-hoz ugyanakkor megkülönböztető névelemként kapcsolódnak, hiszen sem a tipikustól eltérő sorrendről, sem szabálytalan ragozásról, sem pedig közbeékelődő közsavakról vagy kihagyásról nem beszélhetünk.

3. A fenti elemzések azt mutatták be, hogy milyen nyelvi eszközök lehetnek segítségünkre egy-egy XIV. századi név vizsgálatában, ha nem áll rendelkezésünkre bőséges adathalmaz az adott személyre vagy családra vonatkozólag (az esetek többségére ez a jellemző). Az elemek mennyisége, sorrendje és ragozása sokszor egyértelműen jelzi, hogy körülírásnak, megkülönböztető névelemnek vagy családnévnek kell-e tartanunk őket; máskor pedig egy tipikustól eltérő sorrend vagy szabálytalan ragozás arra figyelmeztet bennünket, hogy több értelmezés is lehetséges. A bemutatott példák egy része egyedi, elszigetelt problémákat tárt fel, amelyek látszólag eltörpülnek egy nagyobb terület neveinek általánosabb, statisztikai szempontú feldolgozása mellett. Ilyen, nagyszabású vizsgálatot is csak úgy lehet azonban végezni, ha előzetesen eldöntjük, hogy melyik adat melyik csoportba kerüljön. Az esetek egy részében ez a skatulyázás mechanikus, egyedi elbírálást nem igénylő folyamat. Meglepően nagy azonban a fentiekhez hasonlóan kérdéses adatok száma is; ezeknek egyik vagy másik kategóriába kerülése akár szignifikáns eltéréseket is okozhat az arányszámokban. A közülük kiválasztott néhány példával a problémafelvetésen kívül az volt a célom, hogy – még ha az adathiány miatt az eredmények soha nem is lesznek tökéletesen biztosnak tekinthetők – többé-kevésbé általánosan alkalmazható eszközöket találjak a hasonló kérdések megoldásához. Az elemzés legfőbb tanulsága, hogy óhatatlanul adódnak olyan esetek, amelyekben semmilyen eszközzel sem lehet egyértelmű döntést hozni. Mint láthattuk, nem mindig lehet például kiszűrni, hogy egy megkülönböztető névelem melyik személy nevéhez kapcsolódik, s időnként a névterjedelem is bizonytalan. Ezért véleményem szerint legalábbis az e korszakból származó adatokra a *név* helyett helytállóbb lenne a *szerkezet* vagy *névszerkezet* terminus használata.

A hivatkozott irodalom

- AnjOkm. 1–4. = NAGY IMRE szerk. 1878–1884. Anjoukori okmánytár. Bp.
 ENGEL PÁL 2003. Társadalom és politikai struktúra az Anjou-kori Magyarországon. In: Uő, Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Szerk. CSUKOVITS ENIKŐ. Bp., 302–19.
 ERDÉLYI LÁSZLÓ 1932. A magyar lovagkor nemzetségei 1200–1408. Bp.
 FEHÉRTÓI KATALIN 1969. A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. NytudÉrt. 68. Bp.
 HOkI. = BR. RADVÁNSZKY BÉLA – ZÁVODSZKY LEVENTE szerk. 1909. A Héderváry-család oklevéltára 1. MTA, Bp.

- KARÁCSONYI JÁNOS 1900/2004.² A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. [Reprint.]
- KIEFER FERENC 2000. Jelentéselmélet. Bp.
- KárOkl. = GÉRESI KÁLMÁN szerk. 1882. A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára 1. Bp.
- LANGACKER, RONALD W. 1987, 1991. Foundations of Cognitive Grammar 1–2. Stanford, California.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2005. A nyelvi kategorizáció kognitív nyelvészeti keretben. In: ZIMÁNYI ÁRPÁD szerk., Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica 32. Eger, 5–20.

SLÍZ MARIANN

Family name or phrasal name?

Aspects of the study of personal names from the Angevin period

In studying historical family names, it is unavoidable to clarify whether the form at hand is a proper family name or rather just a distinctive element added to a monomial name, or indeed mere periphrasis. In the context of the fourteenth century, a transitional period in the history of Hungarian family names, a decision between the first two possibilities is only feasible in general when we have multiple data referring to the same person. Whenever a certain person is only referred to once, we have very little chance of being able to tell whether we have to do with a family name or a mere distinctive element; however, we may still have the appropriate tools for telling distinctive elements and periphrases apart. The paper tries to pin down those criteria. For instance, the order and inflection of the elements often makes it quite clear whether a fixed name construction is at stake; in other cases, non-typical order or irregular inflection may signal the possibility of several distinct interpretations. Constructions of an uncertain status should be termed ‘phrasal names’ rather than simply ‘names’, in the author’s view.

MARIANN SLÍZ